

METAFOOR

VOOR

METAFOOR*

DE ONMOGELIJKHEID TOT DUIDEN

ESSAY / LINDA LENSSEN / MASTER OF FINE ARTS /

KASK KONINKLIJKE ACADEMIE VOOR SCHONE

KUNSTEN GENT / JUNI 2012 / MENTOREN: HELENA

DE PREESTER EN NOËL DE BUCK

*

BEELDSPRAAK, ZINNEBEELD, VERGELIJKING, OVERDRACHT, DENKBEELD, STIJLFIGUUR,
SYMBOOL, REPRESENTATIE, VOORSTELLING, TEKEN, VERBEELDING, ALLEGORIE,
SUBSTITUUT, ANALOGIE, METONYMIE, ZOEKLICHT, SPIEGEL, FILTER, MASKER, BRIL.

INHOUD*

HET AANBRENGEN VAN EEN STRUCTUUR IS
EEN KRAMPACHTIGE POGING SAMENHANG
TE BRENGEN IN ZAKEN DIE EIGENLIJK
ONSAMENHANGEND ZIJN

INTERMEZZO / gedicht / p. 6

PROLOOG / nabijheid en afstand / p. 7

INLEIDING / het naakte bestaan is denkbaar / p. 10

HEDENDAAGS / het ontbreekt me aan actuele relevantie
/ p. 14

FILOSOFIE / de mens wil zijn bestaan denken / p. 16

HEIDEGGER / *zijn in zijn zijn* willen denken / p. 20

TIJDELIJKHEID / de mens in een dunne schijf actualiteit
/ p. 29

AFSTAND / tussen het zichtbare en het denkbare / p. 33

INTERMEZZO / gedicht / p. 37

VERVREEMDING / de mens in de wereld / p. 38

* Aan dit essay is een supplement verbonden met beeldend werk. De afkortingen in subscript die doorheen dit essay vermeld staan, refereren naar de titels van werken uit het supplement.

- VERTROUWEN / noodzaak van de aanname van de
 echtheid van de werkelijkheid / p. 40
- CONSTRUCTIES / taal als middel om werkelijkheid te
 ontsluiten / p. 43
- INTERMEZZO / gedicht / p. 49
- INZOOMEN / leidt niet noodzakelijkerwijs tot scherper
 zicht / p. 51
- ABSTRACTIES / als denkbare concepten / p. 58
- DERRIDA / differentiaal-denken als strategie zonder
 doelgerichtheid / p. 61
- METAFOOR / als we niet kunnen zeggen wat we zeggen
 willen / p. 73
- INTERMEZZO / gedicht / p. 79
- POËZIE / het maken van een omweg is wellicht een
 directere wijze om aan te komen waar we reeds
 waren / p. 80
- PROCES / voortdurende opschorting / p. 85
- SPEL / onvolledigheid nodigt uit tot spelen / p. 90
- INTERMEZZO / gedicht / p. 93
- PLAN / als ik loslaat wat niet vast te houden is, omarm ik
 alles / p. 94
- BRONNEN / p. 97

*het landschap is ons meest vertrouwde zicht / het is
letterlijk daar aanwezig wanneer we naar buiten kijken / het
landschap is het meest verre dat ons omringt / er is niets
verder van ons verwijderd dat we kunnen zien en waarop
we tegelijkertijd staan kunnen / het is nabij en veraf /
eigenlijk is dat vreemd*

PROLOOG

NABIJHEID EN AFSTAND

De metafoor van het landschap heeft alles in zich om duidelijk te maken wat ik vertellen wil. Het landschap is ons vertrouwd uitzicht op de ruimte waarin we ons geplaatst weten. De omgeving heeft het karakter van onopvallende vertrouwdheid. We zijn gehecht aan het landschap en stellen er eigenlijk niet zoveel vragen bij. We zijn gewend aan het zicht op de ons omringende werkelijkheid. We hebben vertrouwen in zijn aanwezigheid. Hetgeen waar we zicht op hebben, is tevens de grond onder onze voeten. De grond waarop we staan is direct aanwezig. De horizon als grens tussen het zichtbare en onzichtbare is voortdurend op afstand gelegen. (HTL / WTTH) Grond en horizon zijn beide gelijktijdig aanwezig. Overal en op elk moment. Beide fenomenen bestaan uit dezelfde bestanddelen; aarde en lucht. De nabijheid van de grond en de afstand van het uiterste zicht betreffen geen tegenstelling. Het zijn twee begrippen waarmee we twee verschillende aspecten van

hetzelfde fenomeen duiden.

Wat wij *zien* is hetgeen dat zichtbaar is binnen onze horizon. Deze horizon is afhankelijk van de tijd en ruimte die we innemen. Het deel dat binnen onze horizon valt is altijd kleiner dan hetgeen er buiten valt. We kunnen enkel handelen op basis van de vertrouwdheid met en de kennis die ons gegeven is binnen dat perspectief. We kunnen niet ontkomen aan het eigen perspectief, de individuele positionering die we innemen. Gezien we het geheel en de tijd die komen gaat niet overzien kunnen, zijn we voortdurend beperkt in ons zicht. We nemen slechts een standpunt in dat gelijk welk moment ingewisseld kan worden voor een ander. Dat wat komen gaat is meer dan hetgeen geweest is. Het is een illusie te denken dat we voorop lopen. We zijn slechts spil in tijd en ruimte.

De *werkelijkheid* die ons omringt en waarin we ons bevinden, verandert voortdurend van aanschijn omdat er zich altijd een ander perspectief aandient. (LO) Het wisselen van perspectief gaat nogal eens gepaard met een schokervaring, een gevoel van onbehagen waarbij de grond onder onze voeten verdwijnt en waarin alle betrekkingen

plots een andere plaats krijgen. Het verschuiven levert nieuwe inzichten op en zorgt ervoor dat men plots niet meer vertrouwd is met de zienswijze die men eerder aangenomen had. Het nieuwe perspectief maakt het onmogelijk het voorgaande perspectief nog op de eerdere manier te bekijken. Wanneer men terugblijkt snapt men niet meer hoe men de wereld eerder aanschouwde, omdat de huidige zienswijze zo vertrouwd is dat men zich geen andere voorstellen kan. Plots is alles anders geworden en kan men niet meer terug naar de wereld van daarvoor. De vanzelfsprekendheid van het bestaan tot nog toe, komt op losse schroeven te staan. Deze verschuiving levert eveneens het inzicht dat zo'n perspectief slechts een aanname is en men net zo goed zichzelf iets anders zou kunnen voorhouden. En dat er nog een aantal opties zijn die we niet kennen. Deze ervaring zet aan tot reflectie, tot denken, tot contemplatie.

INLEIDING

HET NAAKTE BESTAAN IS DENKBAAR

Het menselijke bevattingsvermogen is beperkt en de mens verliest daardoor zijn zicht op de werkelijkheid. Door het perspectief dat we innemen kunnen we de wereld om ons heen enkel bekijken in het licht van onze eigen subjectiviteit. De werkelijkheid *an sich* – de werkelijkheid zoals die op zichzelf is – ligt buiten ons kenvermogen. Deze is onbereikbaar omdat ze niet in de empirische werkelijkheid verschijnt. Er bestaat geen onmiddellijke realiteit, geen realiteit zonder middel, geen echtheid zonder voorstelling. We kennen enkel de gemedieerde werkelijkheid omdat een *absoluut* perspectief onmogelijk is. Alle observaties en oordelen zijn immers door de mens bemiddeld. Door zijn eigen subjectiviteit is er altijd sprake van een afstand waardoor hij niet in staat is om op een zuivere manier de werkelijkheid te zien. We moeten iets aannemen om iets te kunnen zien. Daardoor zien we wat we aannemen.

Toch kunnen we het concept van *de werkelijkheid an sich* veronderstellen. Het naakte bestaan – wezen, essentie, ding an sich, objectiviteit, absolute waarheid, het zuivere weten – is *denkbaar*. We kunnen vooronderstellen dat – wanneer er zoiets bestaat als subjectiviteit – zijn tegenhanger – objectiviteit – eveneens bestaat. We zijn in staat te vooronderstellen dat we de waarheid kunnen aanschouwen wanneer alle stijlmaskerades en sluiers zijn opgeheven. Sterker nog: deze aanname hebben we nodig. Waarop baseren we immers onze beweegredenen zonder geloof in de echtheid van onze werkelijkheid? Zonder grond zijn we verdwaald en verloren. Toch?

Dit essay handelt over de dualiteit omtrent het willen duiden van de wereld om ons heen om die zodoende begrijpelijk en kenbaar te maken en de onmogelijkheid om aan een geldige duiding te geraken.

Het essay vangt aan met de mens die zich in de wereld geworpen ziet. Hij *is* er. Deze geworpenheid is onherleidbaar. De mens wil zijn bestaan duiden, maar heeft daar geen vocabulaire voor. Uit deze onmogelijkheid het

bestaan te denken komt de filosofie voort. De filosofie wil zaken die zich aan een structuur onttrekken helder schematiseren. De filosofie denkt de mens in zijn bestaan, waardoor we overgaan op het *zijn* van de mens. De mens wil zijn identiteit duiden en is zodoende op zoek naar het *zijn* van zijn *zijn*. Via het hoofdstuk waarin *Zijn en tijd* (1927) van Martin Heidegger centraal staat, komen we uit bij de tijdelijkheid waarin de mens zich geworpen ziet. Deze tijdelijkheid belet de mens eeuwige uitspraken te doen. (DD)

Voortdurend gelukt het niet om zicht op het geheel te hebben omdat de mens in de tijd en daarmee in het uitstel staat.

Het denken brengt de mens dichter bij de wereld, maar mens en wereld kunnen nooit samenvallen omdat men niet kan denken los van het eigen bestaan. Taal is een constructie om de kloof tussen mens en wereld te dichten en zodoende de wereld begrijpelijk en hanteerbaar te maken. Taal ontsluit werkelijkheid, maar *is* die werkelijkheid niet. Taal is altijd een abstractie die zich op afstandelijke wijze tot de werkelijkheid verhoudt. Denken in abstracties heeft als doel beter zicht op de werkelijkheid te krijgen. Wanneer

dit denken echter geen gronding heeft in de menselijke ervaring, is zij volstrekt zinloos, omdat abstracties los van een context geen betekenis hebben. Het verlangen naar scherper zicht leidt dan onbedoeld naar slechter zicht.

Omdat ons denken uitdrukking krijgt in het hanteren van begrippen en concepten, analyseert Jacques Derrida taal en tekst om van daaruit een strategie neer te zetten die geen doelgerichtheid kent. Hij voert deze kritiek door vanuit een problematiek van het onophoudelijk opschorten naar een later tijdstip, een gebeuren zonder eindpunt.¹ Abstracties zijn eindtermen waaraan men niet geraken kan. Zij bestaan niet, maar worden geponeerd als een mogelijkheid om het denkproces in beweging te houden. (DD) Het besef dat het bereiken van een eindpunt onmogelijk is, ontlokt de mogelijkheid tot spelen. Middels de metafoor en de poëzie is men in staat om te spelen zodat telkens een ander zicht op de werkelijkheid mogelijk is. (LO) Ik sluit af met een plan, want een einde bestaat niet.

¹ Oger (2005), *Derrida, een inleiding*, p. 84-88

HEDENDAAGS

HET ONTBREEKT ME AAN ACTUELE
RELEVANTIE

Ik kan dit niet schrijven zonder te bedenken dat dit niets van doen heeft met enige noodzaak. Het betreft een al zo vaak naar voren gehaalde geste die niets van originaliteit of actuele relevantie in zich heeft. Het ontbreekt me aan 'hedendaagsheid'. Wat ik doe is zinloos en zonder doelgerichtheid. Ik sta in een nietszeggende cyclus. Ik kan me niet onttrekken aan de gedachte dat ik achterop loop. Waar de modernisten dachten vernieuwers te zijn, voel ik me eerder sukkel die achter de feiten aan loopt. Ik weet niet wat er gaande is.

Wat moet ik denken als alles achterhaald is? Voordat ik me poog te verdiepen in een bepaalde filosofie, kan ik in de proloog al lezen dat er een heleboel kritieken op geleverd zijn en de gehele problematiek in feite achterhaald gebleken is. Ik moet niet alleen trachten te begrijpen wat een denker poogt begrijpbaar te maken – met

inbegrip van diens soms duistere terminologie – maar ook moet ik tegelijkertijd de tegenargumentatie alvast implementeren en tijdens het lezen al rekening houden met de onwaarheden in diens betoog. Als ik een theorie lees, ben ik het er vaak mee eens. Als ik vervolgens een theorie lees die in tegenspraak is met de eerste, ben ik het daar net zo goed mee eens. Ik weet niet wat ik denken moet. Ik ontkom niet aan een gevoel van tekortkoming, een gemis, een hiaat, een leemte, een gevoel de dingen net niet te raken.

FILOSOFIE

DE MENS WIL ZIJN BESTAAN DENKEN

Een mens moet elke dag beslissingen nemen, zonder dat hij weet waar het gaat eindigen. Situaties kunnen slechts bekeken worden in een voorlopig perspectief. Het is een illusie te denken dat één standpunt het ware zou zijn. (LO)
Elk standpunt is relatief. We zijn telkens niet zeker of we het juiste standpunt innemen. We hebben nooit zicht op de juistheid van het perspectief dat we innemen. Ook hebben we geen tijd om te oefenen alvorens we een beslissing nemen. *We have already started.* (HWS)

De mens is zichzelf een vraag. De mens *is* er. Hij is in de wereld geworpen zonder kompas dat richting geeft omtrent de invulling van zijn bestaan. Er is geen protocol waaraan afgelezen kan worden hoe men zijn leven zou moeten inrichten. Zin en doel zijn onbekend. Het formuleren van een doel is een krampachtige poging om te ontkomen aan de zinloosheid van het bestaan. Er is niets waarop men vertrouwen kan. De mens weet niet wat hij

aanvangen moet met zichzelf en weet zich daardoor geen houding te geven. Men is weliswaar in staat een pose aan te nemen, maar met het grootste gemak kan die ingewisseld worden voor een andere. De mens speelt een rol en gelooft in de echtheid van die rol. De mens heeft geen idee wat hij moet doen zonder zich aan het idee te onttrekken dat hij *zomaar* iets doet. De mens wil zichzelf zijn, maar heeft geen idee wat dat is.

De mens wil spreken over zijn bestaan, zijn bestaan duiden, zijn identiteit blootleggen, maar het ontbreekt hem aan een vocabulaire om rechtstreeks vanuit zijn bevindelijkheid te spreken. Voordat men een idee tracht uit te spreken staat dit idee helder voor ogen. Wanneer men dit in woorden tracht te brengen, vervalt men in gestamel en gestotter vol pathos dat niets van doen heeft met de vooropgestelde intentie. Pas wanneer men woorden tracht te vinden voor wat men zeggen wou, beseft men dat men aan het uitvinden is van wat mentaal aanwezig is. *het lijkt alsof / toen het nog niet uitgesproken was / toen het verder weg was / op de een of andere manier toch dichterbij was.*

Het is niet zo dat alles wat we zeggen willen al duidelijk voor ogen staat en we er alleen maar woorden en zinnen bij hoeven te zoeken. We hebben een idee of een intuïtie van wat we willen zeggen en vervolgens zoeken we naar woorden om ons inzicht te verdiepen. Op die manier bestaat er tussen taal en werkelijkheid een soort afbeeldingsrelatie. We zoeken een uitdrukking die bij een stand van zaken past.² *als ik in een gemoed ben dat ik niet begrijp / als ik gevoelens heb die ik niet kan duiden / gedachten zonder woorden / dan vraag ik me af of het wel echt is / is er niet voor elke gemoedstoestand een filosofie?*

Er is altijd een hiaat tussen de menselijke ervaring en het vinden van woorden daarvoor. Het willen duiden van *de werkelijkheid* is zodoende een onmogelijke taak. Zodra het taalvermogen tekort schiet, zien we ons geconfronteerd met een angst voor het onbekende.

Vanuit de distantie tussen de ervaring vanuit de wereld en het denken over de wereld komt de wijsbegeerte tot stand. Denken en bestaan horen bij elkaar. Het denken is

² De Boer en Steenhuis (2011), *Denken over dichten, hartstocht en rede komen in contact*, p. 224–225

een wijze om de wereld te bereiken. Men kan niet denken zonder te bestaan en wanneer men denkt, ontkomt men er niet aan over het bestaan te denken. Er bestaat altijd een distantie tussen het *zijn* en het denken daarover. Aan het *zijn* kan men enkel geraken door erover te denken en te reflecteren. Deze handeling staat altijd met een afstand tot het *zijn*. Het *denken over het zijn* kan nooit gelijkgesteld worden aan het *zijn*.

De wijsbegeerte poogt zekerheden te bieden voor zaken die in feite onkenbaar en ongrijpbaar zijn. Zij wil het bestaan van de mens grijpbaar en begrijpelijk maken door hetgeen waar zij zicht op heeft in een horizon te plaatsen en dit zicht te analyseren.

HEIDEGGER

ZIJN IN ZIJN ZIJN WILLEN DENKEN

Het *zijn* is voortdurend aanwezig zonder opdringerig te zijn.

Het is een vreemd begrip dat zeer vertrouwd aanvoelt en tegelijkertijd niet gemakkelijk te duiden is. We hanteren het *zijn* in uiteenlopende contexten – de lucht *is* blauw, ik *ben* benieuwd – maar op het moment dat ons gevraagd wordt wat het *zijn is*, vervalt ons gepraat in gestamel. We *zijn* vertrouwd geraakt aan het abstracte begrip, maar *zijn* nauwelijks in staat om te expliciteren wat dit inhoudt.

Het *zijn* is een abstractie die zeer nabij gelegen is. Elk mens heeft al een zijnsverstaan nog voordat hij daarover reflecteert. Alles *is* er al voordat het een naam krijgt. Tegelijkertijd is deze nabijheid onbereikbaar wanneer we willen uitleggen hoe we het *zijn* in *zijn zijn* verstaan.

Zijn is het meest algemene, onbepaalde en ongedefinieerde begrip. Tot de waarheid van het *zijn* kunnen we onmogelijk doordringen. Het *zijn* verschijnt enkel via de omweg van de *zijnden*. Alle zijnden fungeren

in een betekenissamenhang gezien vanuit het perspectief van een specifiek soort *zijnde* dat de mens zelf is: *erzijn*. De analyse van het *zijn* kan dan ook enkel middels het perspectief van het *erzijn* gebeuren. De alledaagse zijngesteldheid van het *erzijn* is zo vanzelfsprekend dat het haast overbodig lijkt om de vraag naar het *zijn* te stellen. Dat we voortdurend reeds in-de-wereld-zijn vraagt juist om een uitleg.³ In *Sein und Zeit* (1927) stelt Martin Heidegger zich de vraag naar de zin van *zijn*.

Het zicht is op te vatten als het perspectief van waaruit het *erzijn* waarneemt. We geven uitleg aan hetgeen dat we al verstaan hebben. Anders dan bij ontische wetenschappen kan het voorwerp van studie – het *zijn* – niet vanaf de buitenkant bestudeerd worden. De vraagsteller maakt zelf deel uit van de vraag en kan niet de positie innemen van een ideale waarnemer die van buitenaf op het spel toeziet. We maken onlosmakelijk onderdeel uit van ons bestaan en het is dientengevolge onmogelijk om buiten ons perspectief te treden en vanaf een afstand het *erzijn* te bestuderen. Het

³ Heidegger (2009), *Zijn en Tijd*, p. 21-26

verstaan van de wereld ligt omsloten binnen die wereld en kan niet als analyse van buitenaf gebeuren.

Ontisch is het *erzijn* het meest nabije, omdat we het zelf zijn. Maar omdat de zin van *zijn* in duisternis gehuld blijft, staat het ontologisch zeer veraf. Omdat het *zijn* een algemeen begrip is zonder eigenschappen – onaanwijsbaar en onbepaald – laat het zich niet zo gemakkelijk uitleggen. Het *zijn* laat zichzelf wel zien, maar toont daarbij het wezenlijke voortdurend niet. Op intrigerende wijze is het *zijn* alles en niets tegelijk.⁴

Tijd is de horizon van het zijnsbesef van het *erzijn*. Het *erzijn* is geen vastliggend gegeven, maar wordt gekenmerkt doordat het voortdurend de mogelijkheid bezit om iets anders te worden dan het momenteel is. De voortdurende aanwezigheid van de mogelijkheid tot kunnen-zijn maakt dat het *erzijn* een gegeven is dat toekomstgericht is.⁵

Het in-zijn van het *erzijn* impliceert een ruimtelijkheid van in-de-wereld-zijn. Deze ruimtelijkheid

⁴ Van Sluis (2009), *Leeswijzer bij Zijn en Tijd van Martin Heidegger*, p. 12-16

⁵ *Ibid.* p. 25-56

wordt gekenmerkt door *verwijdering* [Ent-fernung] en *oriëntering* [Ausrichtung]⁶. In de ont-verring ontdekt het erzijn de verheid van zijnden waardoor deze in de nabijheid gebracht kunnen worden. Dit dichterbij brengen moet niet opgevat worden als een al te rekenkundige objectieve afstand ten aanzien van het eigen lichaam, maar als relatieve afstand waarin het erzijn zich ten opzichte van zijnden gepositioneerd weet. De subjectiviteit waarmee de afstand tot de omringende wereld wordt beleefd, is juist door zijn subjectiviteit het meest reële van de realiteit. 'Het erzijn is daar waar het mentaal is.'⁷ Met het ont-verren komt de wereld als terhanden – de zijnswijze waarin een voorwerp als onopvallende vertrouwdheid opgaat in het alledaagse in-de-wereld-zijn – nabij en ontdekt het erzijn zijn alledaagse omgeving waarin het zich reeds bevindt.

'Het erzijn verstaat het zijn dat het zelf is.'⁸ In dit verstaan liggen zijn mogelijkheden al besloten. Het erzijn geeft

⁶ Heidegger (2009), *Zijn en Tijd*, p. 142

⁷ Van Sluis (2009), *Leeswijzer bij Zijn en Tijd van Martin Heidegger*, p. 36

⁸ *Ibid.* p. 42

uitleg aan hetgeen hij reeds verstaan heeft en in het uitleggen van deze mogelijkheden ligt het gebruik ervan al vervat. Een zijnde is op zichzelf beschouwd niet zinvol. Een zijnde kan enkel zinvol zijn wanneer deze gerelateerd is aan het perspectief van het erzijn. Zinvol is het net zo min om over een realiteit of een waarheid *an sich* te spreken, omdat deze enkel bestaat in relatie tot het erzijn. De wereld is met het in-de-wereld-zijn van de mens gegeven.⁹

Het is dan ook onmogelijk om het erzijn als geheel te vatten gezien deze in de structuur van de tijdelijkheid vervat ligt en bovendien gerelateerd is aan het standpunt van het erzijn. Het erzijn is steeds onvolledig en voorlopig omdat er telkens mogelijkheden in de voortlopende tijdelijkheid gelegen zijn die het proces kunnen beïnvloeden. Elk ogenblik is in potentie weer bepalend voor de toekomst. Het ontbrekende deel van het erzijn is er *werkelijk* nog niet waardoor het onmogelijk is om het vooraf te kennen. Het erzijn is gaande tot de dood er op volgt.

⁹ Van Sluis (2009), *Leeswijzer bij Zijn en Tijd van Martin Heidegger*, p. 42-43

De dood is geen einde of voltooiing van het erzijn, omdat het af te leggen traject voortdurend onbekend is en de dood elk moment kan toeslaan. De dood is vanaf de geboorte in het erzijn opgenomen. Het erzijn staat in de tijd en *is* tijd. Zodra het afgesloten is kan het geen erzijn meer zijn en daarmee valt de mogelijkheid weg om nog reflexief over het erzijn te spreken. We belanden hier bij de existentieel-ontologische grens van het erzijn. Het erzijn kan niet gekend worden door het erzijn zelf, omdat met de dood het erzijn wegvalt. Zodra het erzijn *vol* is, is het verdampt.¹⁰

De horizon gebruikt Heidegger als metafoor voor het beperkte zicht dat met de grenzen van het erzijn gegeven is. Om over het erzijn te kunnen spreken, moet men over de horizon heen kijken. Om de ontologische afstand te dichten dient men zich te onttrekken aan de alledaagse houding die ontisch zo nabij is.

Het erzijn is met het in-de-wereld-zijn gegeven en staat niet als een 'ik' tegenover de omringende wereld. Het gaat hier niet om twee fenomenen die tegenover elkaar

¹⁰ Van Sluis (2009), *Leeswijzer bij Zijn en Tijd van Martin Heidegger*, p. 57-74

staan, maar om een dynamische samenhang tussen beide brandpunten. De eenheid van het erzijn en wereld ligt in de tijdelijkheid. Tijd is geen zijnde dat op zichzelf bestaat en kan enkel beleefd worden vanuit het erzijn. Dat de tijd na het einde van het erzijn doorloopt is een abstract gegeven. Het erzijn kent steeds wisselende momenten waarbij het steeds uitstaande mogelijkheden tegenkomt. Maar het continue in de steeds wisselende samenhang blijft daarbij onbekend.

Om het erzijn in zijn geheel te kunnen vatten en te verstaan in zijn mogelijkheden moet dus over de tijdshorizon heen gekeken worden. (WTH) Omdat het onmogelijk is om over de nabije werkelijkheid heen te kijken, moet er anticiperend op het einde geïnterpreteerd worden.¹¹

Het erzijn is niet de som van alle momenten tussen geboorte en dood. De eenheid ligt in het gegeven van het erzijn zelf, dat zich in de tijd uitstrekt. Deze uitstreckende existentie – dit gebeuren – tussen leven en dood duidt Heidegger aan

¹¹ Van Sluis (2009), *Leeswijzer bij Zijn en Tijd van Martin Heidegger*, p. 57-80

met *geschieden* en het existentiaal-ontologisch vatten ervan met *geschiedmatigheid*. Voor het erzijn ligt de *geschiedmatigheid* niet in wat voorbij is, maar in de existentie die naar de toekomst gericht is. Dat leidt tot de paradoxale constatering dat de *geschiedmatigheid* haar wortels in de toekomst heeft.

Met de *geschiedmatigheid* van het erzijn, is ook de geschiedschrijving gericht op de toekomst. Alleen door de gebeurtenissen uit het verleden te ontdoen van hun toenmalige zijnsmogelijkheden, kan men op schijnbaar objectieve wijze geschiedenis schrijven.

Er is een onderscheid tussen wat ontisch kenbaar is – object van natuurwetenschappen – en wat historisch is – kennis van het zijnskarakter van het erzijn – dat vooraf reeds begrepen wordt. Het *zijn* moet het generieke verschil tussen het ontische en het historische toelaten.¹²

Tijd is een ambigu gegeven dat zowel objectief – want inherent aan de wereld – als subjectief – want inherent aan het menselijk bestaan – is. De tijd kan enkel als oneindig

¹² Van Sluis (2009), *Leeswijzer bij Zijn en Tijd van Martin Heidegger*, p. 81-87

gezien worden wanneer men geworpen en vervallen – de meest nabije zijnswijze van het erzijn waarin men opgaat in het in-de-wereld-zijn – de wereld beschouwt en het eigen einde negeert. De tijd wordt dan voorgesteld als een oneindige reeks nu-momenten buiten de beleving van het erzijn om. De tijd zelf wordt dan als objectief gegeven gezien, als een zelfstandig *an sich* waarbij het primaat van de toekomst ontbreekt. Wanneer het erzijn – op eigenlijke wijze – rekening houdt met zijn eigen tijdelijkheid, dan kan er geen tijd buiten de eigen tijdelijkheid voorgesteld worden.¹³

De gesteldheid van het erzijn wortelt in de tijdelijkheid waardoor de zijnsvraag onopgelost blijft. Tijdelijkheid is de fundamentele grond om het erzijn te kunnen interpreteren. Dit gegeven maakt geen einde aan de zijnsvraag, want hiermee is veeleer het erzijn dan *zijn* geanalyseerd. 'Blijkt de *tijd* zelf de horizon te zijn van het *zijn*?'¹⁴

¹³ Van Sluis (2009), *Leeswijzer bij Zijn en Tijd van Martin Heidegger*, p. 90-93

¹⁴ Heidegger (2009), *Zijn en Tijd*, p. 543

TIJDELIJKHEID

DE MENS IN EEN DUNNE SCHIJF

ACTUALITEIT

De mens ziet zich geplaatst in de tijdelijkheid. 'De tijd verstrijkt maar bestaat niet.'¹⁵ Het verleden bestaat niet, want dat is gepasseerd. De toekomst bestaat niet, want die moet nog komen. En het heden is een ongrijpbaar fenomeen, want elk moment is telkens op te splitsen in delen die geweest zijn en delen die nog moeten komen. Het is zodoende onmogelijk in het nu te leven, gezien elk toekomstend moment verschuift naar het verleden.

Het laatste plaatje van de film is ons niet gegeven. Niemand kan zich boven de geschiedenis verheffen naar een standpunt dat kan bestaan los van de geschiedenis. Voortdurend slagen we er niet in om zicht op het geheel te hebben. Alles is in de tijd en daarmee in het uitstel. De tijd is het uitstel zelf. Alles is historisch. Alles is telkens per

¹⁵ Michel (2010), *Bij eb is je eiland groter*, zoals geciteerd in De Boer en Steenhuis (2011), *Denken over dichten, hartstocht en rede komen in contact*, p. 191

definitie anders. Niets heeft zomaar zijn eigen identiteit. A priori is alleen vast te stellen dat telkens alles anders is en dat identiteit een onbereikbaar gegeven is. De dingen zoals zij op zichzelf zijn, zijn onkenbaar. Maar leven is wonen in de eindeloze ruimte van het uitstel en dus een afwijzen van elke verabsolutering. (DD)

Een identiteit zou enkel geformuleerd kunnen worden als de tijd stilgezet kon worden. Het verlangen naar volledigheid voedt een eindeloos streven, waarbij de mens voortdurend geconfronteerd wordt met de onmogelijkheid tot kennen, duiden en beheersen. De wereld is ongrijpbaar en onmeetbaar. (HTL) Wijzelf zijn slechts een moment-opname in een voortdurend veranderende setting. 'Wij leven in de voorbijgang, opgesloten in een dun schijfje actualiteit, waar de stilte van de eeuwigheid niet hoorbaar is.'¹⁶ De enige vorm van eeuwigheid die wij begrijpen, is het telkens herhaalde uitstel van een definitief en eeuwig afscheid. Wij leven in dit uitstel, in de dimensie van de voorlopigheid. (DD / WTH) We hebben de eeuwigheid nodig als idee, om de vergankelijkheid als werkelijkheid te kunnen ervaren.

¹⁶ Verhoeven, (1999), *Inleiding tot de verwondering*, p. 84

Een denken zonder historische dimensie is onmogelijk, omdat die buiten de werkelijkheid om zou plaatsvinden. Er is niets dat niet historisch en gebeurlijk is. De geschiedenis is de veelheid van mogelijkheden, als een werkelijkheid die zich ontplooit. Een eeuwige, onvergankelijke waarheid is een waarheid op een niveau waarop we de waarheid niet kennen, omdat we ze daar niet proeven en niet ruiken kunnen.

De eindeloosheid kan een grondwaarheid zijn, maar een grondwaarheid is een waarheid waaruit geen conclusie kan worden getrokken, omdat zij een einde veronderstelt en het einde telkens achter de horizon verdwijnt. (WTTH) Een grondwaarheid kan niet worden gefundeerd, zoals de standaardmeter niet gemeten kan worden en het standaardgewicht niet kan worden gewogen.

Er zijn slechts korte ogenblikken van *eeuwigheid* mogelijk. (1/8S) Enkel wanneer we ons zicht inperken lijkt het helder weer te zijn. Deze inperking kan voor hetzelfde geld op een andere wijze geschieden. Elke keuze is inwisselbaar voor een andere keuze. In elke keuze die we maken, resoneert een oneindigheid aan andere

mogelijkheden die we op dat moment niet maken. Telkens is er de mogelijkheid van het andere, van het anders-zijn, van een optie die ons ontgaan is.¹⁷

¹⁷ Verhoeven, (1999), *Inleiding tot de verwondering*, p. 64-127

AFSTAND

TUSSEN HET ZICHTBARE EN HET DENKBARE

Het samenzijn van *zijn* en denken is niet vanzelfsprekend. Hun bijeen horen wijst over een eindeloze afstand heen. Denken betreft een bewegen in de tijd. Het is onmogelijk om het denken als stilstaand gegeven te zien. Doordat het denken voortdurend voort duurt is er geen eindpunt dat bereikt kan worden. (DBTL / DD / WTH) Denken is per definitie geen aankomen, maar een op weg zijn. Het denken heeft tot taak het *zijn* te verhelleren, maar dit denken kan enkel in termen van een uitgestelde identiteit plaatsvinden. Aan het *zijn* kan men niet geraken zonder de oneindig uitgestelde eindterm van een reflectie.

Het denken brengt de denker dichter bij de werkelijkheid. In het denken ervaren wij ons zelf op grond van een ontmoeting met de werkelijkheid. Ieder denken dat een ander effect heeft dan de mens dichter bij de werkelijkheid te brengen, is waardeloos. Het denken is een omweg naar de plaats waar we reeds zijn. We zijn waar we

zijn als we denken. Het denken kan niet beginnen buiten het bestaan van de mens, en kan evenmin eindigen buiten het bestaan van de mens. Het begint nooit, het is reeds gaande.

(HWS)

In het denken verliezen de dingen hun identiteit. In het bewegen dat het denken is, kan men nooit tot een slotsom geraken. (DD) Alles is telkens veranderlijk. Alleen door te besluiten niet verder te denken, krijgen de dingen een schijn-identiteit. De dingen lijken dan statisch en vast te staan. Hun identiteit is slechts een artificieel moment van stilstand dat nooit werkelijk bereikt kan worden. Identiteit is een moment tussen bewegingen in die het zo-zijn van de dingen bevestigt. Zij is gemaakt en tot stilstand gebracht. De mobiliteit van het denken stelt de identiteit van de dingen als oneindig uitgesteld resultaat. In die afstand woont en beweegt het denken. (DBTL / DD / HTL / WTTH)

Het denken over het *zijn*, veronderstelt een bestaan op zichzelf, los van een denken. Het is de eeuwige en eindeloze opgave van het denken de dingen te denken los van het denken, ze als het ware weg te schieten uit de kring van het denken en ze zodoende te bereiken in hun

zelfstandige bestaan. De ondoorgrondelijkheid van het denken wordt zichtbaar door de onmogelijke opgave over haar eigen aanwezigheid heen te schieten en de dingen te bereiken op de plaats waar het denken niet meer is. We kunnen de dingen enkel denken door ze te denken buiten het denken, als op zichzelf staande gegevens.

Dit denken impliceert een onderscheid tussen mens en wereld. Maar het betreft een onmogelijke taak te denken los van het eigen bestaan. De vraag naar het *zijn* veronderstelt al het bestaan ervan. Deze poging duurt voort, omdat zij telkens mislukt. (DBTL / DD / HTL / WTH) Dat betekent dat zij in een voortdurende dialoog staat met haar tegendeel. Het denken is enkel mogelijk door het gegeven van eindeloos uitstel te ontkennen. Door te doen alsof de tijd stilgelegd kan worden, kan een uitspraak gedaan worden die iets zegt over de werkelijkheid. Deze uitspraak kan meteen weer ontkracht worden wanneer men een punt achteraan de zin plaatst. (DD)

Maar – eenmaal aangenomen dat alles slechts schijnsel en voorstelling is – hoe is het mogelijk om überhaupt nog een uitspraak te doen?

Met het besef dat *ware* uitspraken niet gedaan kunnen worden, kan men niet concluderen beter op te houden met spreken en beweren. Dat is niet inherent aan de veranderlijkheid van het bestaan. Het denken is noodzakelijk in zijn eigen blinde vlek. Het denken is genoodzaakt te veronderstellen dat het ergens vanuit gaat, dat het zin heeft en ergens naar toe gaat. Het denken is de ervaring van een uitgestelde identiteit in het denken zelf.

Het metafysische verlangen naar het kennen van de werkelijkheid is een onmogelijk te vervullen verlangen. (DBTL / DD / HTL / WTH) Telkens verandert de werkelijkheid, de waarneming ervan is afhankelijk van en beperkt door het perspectief dat ingenomen wordt en bovendien kan de tijd niet stilgelegd worden.¹⁸ (LO)

¹⁸ Verhoeven, (1999), *Inleiding tot de verwondering*, p. 52-111

Look outside.

To the farthest point you can see.

How far do you have to go to.

Again and again.

VERVREEMDING

DE MENS IN DE WERELD

Het besef dat men leeft in een wereld die men niet kennen kan, vervreemdt ons van onze omgeving. Door de breuk tussen het eigen bestaan en de buitenwereld gaat de mens zichzelf als een vreemdeling zien. Als er geen ware werkelijkheid is die gekend kan worden, degradeert het realiteitsgehalte van de dagelijkse ervaring. Dat wat vanzelfsprekend was, wordt plots vreemd. Als alles anders is en hetgeen wij waarnemen niet *de* werkelijkheid is, waar kijken we dan naar? Zonder enige zekerheid omtrent de juistheid van onze waarneming, zijn we volledig aangewezen op de beperktheid van ons zicht.

Uit dit onbehagen, dit ongemakkelijke gevoel van ontheemd zijn, komt de filosofie voort. De filosofie verzet zich tegen de vanzelfsprekende blik waarmee we de werkelijkheid aanschouwen. Onze waarneming is bepaald door een behoefte aan stabiliteit. Waarnemen is selecteren. Hele provincies aan zijden blijken buiten onze horizon te

liggen, ook al zijn ze vlakbij. Het besef van de oneindige hoeveelheid *andere* mogelijkheden van waarnemen tilt ons weg uit ons eigen middelpunt en maakt ons excentrisch.

Zinloosheid, leegte en gemis aan vanzelfsprekendheid zijn zonder meer de stof waaruit het leven bestaat en doen zich voor op het moment dat de vanzelfsprekendheid omtrent het bestaan niet vanzelfsprekend blijkt. We zien ons genoodzaakt de structuren van ons bestaan te herzien en ons vanuit de geslotenheid in een grotere openheid te oriënteren.¹⁹ We moeten ons een houding geven ten opzichte van de werkelijkheid die wordt ontmoet, maar hebben geen geschikte grond om onze keuze op te baseren. Er bestaat een scala aan mogelijkheden omtrent de invulling van ons bestaan. Men wordt opgeschud, maar zit vervolgens met de handen in het haar.

¹⁹ Verhoeven, (1999), *Inleiding tot de verwondering*, p. 24-122

VERTROUWEN

NOODZAAK VAN DE AANNAME VAN DE ECHTHEID VAN DE WERKELIJKHEID

Het denken vanuit een grond veronderstelt een uitgangspunt en een uiteindelijk eindpunt, maar het ontbreekt zelfs aan een objectief ankerpunt waarmee men de wereld bekijken en beschouwen kan. Het besef dat de dingen telkens de mogelijkheid bezitten anders te zijn dan wat ze lijken te zijn, leidt niet tot de eenvoudige aanname van de werkelijkheid als toevallig en willekeurig. Het besef dat er geen *echte* grond is om op te staan neemt de behoefte naar aanwezigheid van een vaste grond niet weg.

Zonder aanname van de echtheid van de werkelijkheid kan men geen voorlopige uitspraken doen. (DD) Het gevoel van 'dit is de ware stand van zaken', heeft wellicht een psychische noodzakelijkheid omdat ons handelen anderszins wreed verstoord wordt. Veronderstelde waarheden zijn noodzakelijk om ons dagelijks leven te kunnen organiseren. Waarop moeten we immers vertrouwen

als alles slechts voorlopig en relatief is en voor hetzelfde geld ingewisseld kan worden voor iets anders? Waarop baseren we ons handelen, onze keuzes en overtuigingen in een wereld die per definitie onwetend en ontoereikend is voor de vragen die erin gesteld worden?

We hebben nood aan het geloof hier hetzelfde te lezen. Praktische afspraken omtrent het benoemen van de werkelijkheid die ons omringt zijn daarbij onontbeerlijk. We komen overeen dat we het over hetzelfde hebben wanneer we zeggen 'zo meteen terug te komen' of 'de avond gaat vallen'. We vertrouwen erop dat we elkaar begrijpen. Deze zekerheid is gebaseerd op een overeenkomst van afspraken die net zo goed anders vastgelegd hadden kunnen worden. Het is schijnbare zekerheid. Niet meer dan iets waarvan je een rustig en aangenaam gevoel kunt krijgen.

Zolang we geen punt kunnen vinden waarop we kunnen staan, moeten we *spelen* dat we staan. We moeten de illusie spelen dat het *echt* is.

De *ware werkelijkheid* is een onmogelijk gegeven dat enkel gehanteerd kan worden in het besef van de opschorting. Iets kan wel degelijk bevestigd of ontkend

worden binnen de criteria die binnen een bepaald discours gelden, maar daarmee wordt nog geen *ware werkelijkheid* geconcipieerd. We kunnen geen enkele context construeren – wetenschappelijk, wijsgerig of poëtisch – waarin dit begrip zinnig functioneert. Het begrip impliceert enkel een vooronderstelling op basis waarvan voorlopige uitspraken gedaan kunnen worden en met een op de toekomst gerichte mentaliteit gedacht en geleefd kan worden.²⁰

²⁰ De Boer en Steenhuis (2011), *Denken over dichten, hartstocht en rede komen in contact*, 249-256

CONSTRUCTIES

TAAL ALS MIDDEL OM DE WERKELIJKHEID TE ONTSLUITEN

Wanneer we eenzelfde begrip hanteren, terwijl we verschillende zaken willen duiden, kan er verwarring ontstaan omtrent de betekenis van het gehanteerde begrip. Door de minieme verschillen in betekenis die een woord kan genereren, komen subtiliteiten aan de oppervlakte omtrent de verschillen tussen het teken dat gehanteerd wordt en hetgeen waarnaar de gebruiker wil verwijzen. Op het moment waarop een woord niet automatisch naar het *ding* refereert, komt de systeemmatigheid van een taal tot uitdrukking. Het hanteren van taal is een menselijke constructie zodat we erop kunnen vertrouwen dat we het over hetzelfde hebben. We vertrouwen er op dat we elkaar verstaan omdat we denken dezelfde *taal* te spreken.

Taal biedt de mogelijkheid de kloof tussen wereld en het denken daarover te dragen en mogelijk te maken. De mens

hanteert taal om meer kennis te verwerven over de werkelijkheid waarin hij leeft. Om zich een plaats te geven in de werkelijkheid, hanteert hij taal. Tekens en symbolen stellen ons in staat om de wereld om ons heen begrijpelijk en hanteerbaar te maken. Concepten, strategieën, theorieën, methodes en andere systemen zijn linguïstische stelsels die als raster over de werkelijkheid gelegd kunnen worden. Zij zijn in staat de wereld in categorieën, reeksen en begrippenparen te ordenen. We hechten waarde aan het overzicht dat we door deze artificiële ingrepen krijgen en vergeten soms dat dit stelsels betreffen om de onderliggende chaos te verdoezelen. De regels waarmee dergelijke structuren tot stand zijn gekomen zijn onkenbaar.

De beschrijving van *de werkelijkheid* kan een fictief gegeven zijn. De band tussen taal en werkelijkheid staat niet als een statisch gegeven vast. (DD) Taal is een afgeleide abstractie die de intentie heeft *de werkelijkheid* te benoemen. Maar het *is* die werkelijkheid niet. Er zijn elementen uit de fenomenale werkelijkheid die in verschillende talige concepten uitdrukking krijgen, terwijl

er omgekeerd ook elementen van de taal bestaan die verwijzen naar meerdere fenomenen. Anderzijds bestaan er elementen van de werkelijkheid zonder vertegenwoordigers in de taal.²¹ Een deel van de werkelijkheid zal zich steeds aan onze taal onttrekken.

Een woord verhoudt zich altijd op afstandelijke wijze tot hetgeen waaraan het refereert. Woord en verschijnsel kunnen onmogelijk samenvallen. De exacte betekenis van de dingen bereiken is daardoor een onmogelijke opgave. Men kan de dingen niet duiden. (DD) Er is altijd een afstand gelegen tussen woorden en verschijnselen, de dingen en het spreken daarover.

Woorden en termen willen duiden en definiëren om zodoende een werkelijkheid te ontsluiten. Begrippen hebben het voorkomen duidelijk gedefinieerd te zijn. Zij lijken standvastig, onomkeerbaar en altijd hetzelfde te betekenen. Maar eigenlijk zijn er over de ontmoeting tussen woorden en dingen geen uitspraken te doen die langer dan een seconde stand houden.²² Door het geven van namen aan

²¹ Vanhoucke (1998), *Ludwig Wittgenstein: profeet van het logisch-positivisme of filosoof van de negatieve theologie?*, p. 8

²² Bernlef (2010), *De tweede ruimte, over poëzie*, p. 25

de dingen wordt de cirkel van het denken gesloten omdat ding en term met elkaar worden vereenzelvigd. Definiëren impliceert een begrenzen.²³ In het benoembaar en kenbaar maken van de dingen lijkt het alsof de dingen slechts één entiteit hebben. Dit ontsluiten impliceert een nabij-zijn van één specifieke *werkelijkheid* en daarmee een op de achtergrond treden van een onbepaald en oneindig aantal mogelijkheden. (LO) De keuze voor een specifieke term ondermijnt een andere term. Het hanteren van woorden en termen impliceert een selectie van gezichtspunten van waaruit men de complexe werkelijkheid wil bekijken. Door deze vernauwde aandacht heeft men beter zicht op een deelaspect van de werkelijkheid. De complexiteit van de werkelijkheid wordt gereduceerd tot een overzichtelijk en hanteerbaar element dat weliswaar praktisch inzetbaar is, maar geen recht doet aan het ambigue en vergankelijke karakter van het bestaan.

In de wetenschap zoomt men vaak in op één aspect dat nader onderzocht wordt. Dit inzoomen is een specifieke wijze van kijken, waardoor een deel uitgelicht wordt en

²³ De Boer en Steenhuis (2011), *Denken over dichten, hartstocht en rede komen in contact*, p. 215-219

andere delen buiten beschouwing gelaten worden. De aandacht ligt op een andere wijze op de werkelijkheid dan bij de dagdagelijkse waarneming. Het is belangrijk notie te hebben van hetgeen waarvan men besloot het buiten beschouwing te laten. Het residu dat overblijft is namelijk niet *de* werkelijkheid.

Deze ordening door taal is geen lastig harnas dat men beter zou kunnen afwerpen. Deze constructie is inherent aan het bestaan van de mens. Het gegeven dat taal een menselijke constructie is, impliceert niet dat buiten de talige constructie de *ware werkelijkheid* gelegen zou zijn. Met de mens is de taal gegeven. Men kan niet om de taal heen. De werkelijkheid is onkenbaar buiten de taal om. Taal en werkelijkheid zijn geen van elkaar los staande gegevens waarvan het een echt en het ander onecht is. We zijn van meet af aan verwickeld in het spel van taal en werkelijkheid. De werkelijkheid verschijnt in de taal. De constructie van taal maakt de relatie tot de werkelijkheid mogelijk. Deze verhouding tussen mens en wereld is altijd ingegeven met een bepaald perspectief. (LO) De betekenis van woorden en

zinnen is afhankelijk van de gegeven context. Een tekst zonder context is een abstract gegeven dat ongrijpbaar is. De woorden en zinnen waaruit teksten bestaan hebben de wonderlijke eigenschap dat ze beet gepakt kunnen worden en eigenlijk ook weer niet. Ze zijn tastbaar en ongrijpbaar tegelijkertijd. (1/88) Wanneer een tekst in een andere context komt te staan, verschuift diens interpretatie en daarmee diens mogelijke betekenis.²⁴

²⁴ De Boer en Steenhuis (2011), *Denken over dichten, hartstocht en rede komen in contact*, p. 222-226

Ich fürchte mich so vor der Menschen Wort.

Sie sprechen alles so deutlich aus:

Und dieses heiszt Hund und jenes heiszt Haus

und hier ist Beginn und das Ende ist dort.

Mich bangt auch ihr Sinn, ihr Spiel mit dem Spott,

sie wissen alles, was wird und war;

kein Berg ist ihnen mehr wunderbar;

ihr Garten und Gut grenzt gerade an Gott.

Ich will immer warnen und wehren: Bleibt fern.

Die Dinge singen hör ich so gern.

Ihr rührt sie an: sie sind starr und stumm.

Ihr bringt mir alle die Dinge um.

Ik ben zo bang voor het woord van de mensen.

Zij spreken alles zo duidelijk uit:

En dit hier heet hond en dat daar heet huis;

en hier is het begin en het einde is daar.

Mij beangst ook hun denken, hun spel met de spot,

zij weten alles, wat wordt en was;

geen berg is voor hen nog een wonder;

hun tuin en goed grenst direct aan God.

Ik wil blijven vermanen en weerstand bieden: Blijf ver.

De dingen zingen hoor ik graag.

Gij raakt hen aan: ze zijn star en stom.

Gij maakt mij alle dingen kapot.²⁵

²⁵ Rainer Maria Rilke (1955), *Sämtliche Werke*, vertaling Theo de Boer, gedicht zoals geciteerd in De Boer en Steenhuis (2011), *Denken over dichten, hartstocht en rede komen in contact*, p. 225

INZOOMEN

LEIDT NIET NOODZAKELIJKERWIJS TOT SCHERPER ZICHT

De vooronderstelling van een *ware werkelijkheid* krijgt vorm in het formuleren van essenties. Essenties zijn abstracte concepten die gehanteerd worden in een poging beter zicht op de werkelijkheid te krijgen door de aanname dat op de huid van de dingen de zaken het best zichtbaar zijn. Essenties kunnen geformuleerd worden door een oorsprong en een finaliteit te vooronderstellen. Inherent aan essenties is de convergerende blik die telkens dieper zoekt naar het essentiële. Als een droste-effect graaft men in de essentie van de essentie van de essentie tot in het oneindige. Steeds verder raakt men verwijderd van het punt waar men begon. (WTH) De afstand tussen begin en eind wordt steeds groter om bij de vooronderstelde kern te kunnen komen. De naar binnen gerichte blik duurt voort tot men plots niet meer weet waarnaar men op zoek was en men niet begrijpt wat dat van doen heeft met hetgeen waarop men inzoomde.

Een essentie impliceert een wezen. Een wezen impliceert een zijn. Een zijn impliceert een bestaan. Een bestaan impliceert een leven. Een leven impliceert een zich bevinden. Een bevindelijkheid impliceert een waarneming. Een waarnemen impliceert een werkelijkheid. Een werkelijkheid impliceert een realiteit. Een realiteit impliceert een echtheid. Een echtheid impliceert een waarheid. Een waarheid impliceert een juistheid. Een juistheid impliceert een zekerheid. Een zekerheid impliceert een stelligheid. Een stelligheid impliceert een bepaaldheid. Een bepaling impliceert een vaststelling. Een vaststelling impliceert een beperking. Een beperking impliceert een begrenzen. Een begrenzen impliceert een inperking van mogelijkheden waarvan men heeft besloten deze buiten beschouwing te laten.

Het formuleren van essenties zijn pogingen om – middels de abstractie van een eindeloos inzoomen – beter zicht op de zaken te verkrijgen. Het is echter onmogelijk tot een conclusie te geraken. Essenties *bestaan* niet. Elk punt leidt naar een volgend punt. (WTTT) De ene veronderstelde essentie leidt naar een volgende veronderstelde essentie.

Nooit geraakt men daar waar men van plan was te geraken. Juist door de blindheid van de essentie, ontstaat een scala aan mogelijkheden. Zoeken naar het elementaire leidt paradoxaal naar wispelturigheden.

We kunnen middels de evolutie van de wetenschap diep inzoomen op onze werkelijkheid. Steeds worden kleinere delen van delen ontdekt. Ook leidt wetenschappelijke progressie tot een steeds verder uitzoomen zodat we in staat onszelf te plaatsen ten opzichte van het heelal. Maar dat vertelt niets over de realiteit in ons dagelijks bestaan. De *werkelijkheid* is – chaotisch, rommelig, voorlopig – een stuk banaler dan op basis van een methodologische blik verondersteld wordt.

Het denken, het vermogen tot reflectie en analyse impliceert een afstand ten opzichte van het onderwerp. Om iets in kaart te brengen moet de analyticus afstand nemen tot de situatie. Wie afstand neemt overziet de situatie en stelt zich zodoende in staat om abstracties te kunnen vormen. Deze abstracties zijn noodzakelijk om zaken los van hun omgeving te beschouwen en zodoende fundamentele

structuren zichtbaar te maken. Zonder abstracties kunnen überhaupt geen uitspraken over de werkelijkheid worden gedaan. Bij deze afstandelijke wijze van waarnemen gaan echter betekenisvolle nuances verloren. Een afstandelijke blik kan enkel tot algemene uitspraken leiden.²⁶

Het willen duiden van *waarheid* impliceert een zoeken naar een essentie, terwijl het zoeken naar het elementaire een veralgemeniseren inhoudt. (DD) Waarheid en algemeenheid komen zodoende dicht bij elkaar te liggen.

Er is een kloof gelegen tussen het *werkelijk reële* en het veralgemeniseerde beeld dat we van zaken hebben op basis van de methodologische toepasbaarheid van wetenschappelijke apparaten. Door steeds verder in- en uit te zoomen komen we tot abstracties die de intentie hebben scherper zicht te krijgen op bepaalde fenomenen, maar deze leiden paradoxaal genoeg tot een slechter zicht op de *werkelijke* realiteit. Dit in- en uitzoomen heeft namelijk tot gevolg dat het individuele verloren gaat en mensen zich niet herkennen in het algemene beeld, terwijl een veralgemeniseren als doel heeft zaken te formuleren die

²⁶ Simon (2011), *En toen wisten we alles, een pleidooi voor oppervlakkigheid*, p. 10-19

voor iedereen geldig zijn. Bij het veralgemeniseren verdwijnen betekenisvolle nuances en worden waardevolle betekenissen gereduceerd tot leemtes, holtes en andere lacunes. Een algemene waarheid is alleen in haar algemeenheid waar. Het is een waarheid die zich van elk concreet ding heeft moeten terugtrekken en die dus los staat van alles.²⁷ Deze quasi-werkelijkheden hebben niets van doen met een mogelijke *waarheid*. Als we de dingen *an sich* willen beschouwen leidt dit paradoxaal genoeg tot vervlakking. Het *werkelijk reële* wordt gereduceerd tot schema als het niet individueel beleefd wordt. Waarheid is nooit een element. Het zoeken naar elementaire zekerheden, levert enkel wispelturigheden op. Een deel dat oneindig is, heeft oneindige mogelijkheden. Het kan dan ook nooit tot een eenduidigheid gereduceerd worden.

Vaak leiden banale gebeurtenissen tot nadenken over het gebeurde op een abstracter niveau. Vanuit die meer afstandelijke blik tracht men vanuit de persoonlijke ervaring uitspraken te doen die in een algemene setting geplaatst kunnen worden. Deze algemene uitspraken die op iedereen

²⁷ Verhoeven, (1999), *Inleiding tot de verwondering*, p. 89

en ten allen tijde toepasbaar zouden zijn, worden vervolgens gezien als *universele waarheid*, als norm, regel en feit. (DD) Echter, wanneer men deze universele uitspraken vervolgens weer terugkoppelt naar andere individuele situaties, ontstaat er kortsluiting. Er ontstaat onenigheid omdat men veronderstelt over hetzelfde te spreken. Wat in zulke gevallen over het hoofd gezien wordt, is het feit dat de universele begrippen gehanteerd worden los van de specifieke context waarin ze ontstaan zijn.

We praten over *geluk*, maar hebben geen idee wat dit is. We zijn vertrouwd geraakt aan het abstracte begrip, maar zijn nauwelijks in staat om te expliciteren wat het inhoudt. Om om te kunnen gaan met abstracties hebben we een voorstellingsvermogen nodig. We kunnen het geheel enkel zien door ons een voorstelling te maken van het geheel. Zonder voorstelling kunnen we niet raken aan abstracties. We kunnen abstracties enkel voorstelbaar maken door er eigenschappen aan toe te kennen.

Abstracte begrippen zijn immer herleid uit particuliere gevallen – waarin specifieke eigenschappen gelden – die op hun beurt nooit volledig samenvallen met

andere situaties – waarin andere specifieke eigenschappen gelden – waarin het algemene begrip eveneens gehanteerd wordt. Abstracte begrippen hebben niets van doen met de complexiteit van de concrete situatie waaruit het begrip is gedestilleerd.

ABSTRACTIES

ALS DENKBARE CONCEPTEN

De mens leeft in de tijdelijkheid die gekenmerkt wordt door beweging, verschuiving, toeval en willekeur. Desondanks is de mens in staat het begrip *eeuwigheid* te denken. Het zicht op eindigheid neemt het verlangen naar oneindigheid niet weg. (HTL / WTH) Abstracties zijn in staat onvoorstelbare fenomenen toch denkbaar te maken.

Door iets te benoemen, wordt tegelijkertijd een soort spiegeleffect – een naaste – geproduceerd. Wat niet genoemd en benadrukt wordt materialiseert zich, juist door de kracht van zijn afwezigheid.²⁸ *On-* is een voorvoegsel dat een tegenstelling of contradictie oplevert wanneer het voor een woord gezet wordt. Onbekend, onbegrijpelijk, onbepaald, onbereikbaar, onbestaand, onecht, oneindig, ongedefinieerd, ongewoon, onkenbaar, onlogisch, onmogelijk, onrecht, onwaar, onvoltooid, onwerkelijk, onzichtbaar.

²⁸ Bernlef (2010), *De tweede ruimte, over poëzie*, p. 118

Onbereikbare fenomenen worden zodoende denkbaar. Maar met de mogelijkheid van het denkbaar maken van abstracte begrippen, zijn deze nog niet automatisch voorstelbaar. Het betreft een artificieel ingrijpen om zodoende in staat te zijn eeuwigheden te formuleren door het vergelijkende karakter van de werkelijkheid te negeren. Zodoende wordt het onbekende bereikt via een menselijke constructie en is men in staat een uitspraak te doen over iets dat in principe ongrijpbaar is. (DD)

Het *niets* is enkel denkbaar door er een *iets* tegenover te plaatsen. Het *niets* is een talig concept en bestaat enkel en alleen in woorden. Het *niets* is niet voor te stellen. Hier ligt de kloof tussen het vermogen van de abstractie zaken te denken die niet in de fenomenale werkelijkheid gelegen zijn. De abstractie heeft het vermogen het *niets* denkbaar te maken. Maar het *niets* kan niet geconcretiseerd worden. Het onttrekt zich aan ordeningsmechanismen als tijd, ruimte en causaliteit. Het is zodoende onmogelijkheid om abstracte concepten – zoals oneindigheid, objectiviteit en essenties – voorstelbaar te maken. Een abstractie kan enkel verondersteld worden op

een abstract niveau, maar onmogelijk bereikt worden op concreet niveau. Uit deze dialectiek kunnen we niet geraken zonder een abstract concept op te werpen dat ons gemis vervangt. Wanneer we de abstractie trachten te concretiseren en er eigenschappen aan willen toekennen, vervalt ons gepraat in gestamel en lijkt onze veronderstelling pathetisch en onwaarachtig.

Taal alleen maakt geen werkelijkheid. We zitten zodoende altijd fout en er is niets aan te doen dat we altijd enigermate klootzakken zijn.²⁹

²⁹ De Boer en Steenhuis (2011), *Denken over dichten, hartstocht en rede komen in contact*, p. 143

DERRIDA

DIFFERENTIAAL-DENKEN ALS STRATEGIE ZONDER DOELGERICHTHEID

Omdat ons denken uitdrukking krijgt in het hanteren van begrippen en concepten, analyseert Jacques Derrida taal en tekst om zodoende de samenhang tussen denken en het hanteren van taal te onderzoeken. Dit onderzoeken leidt tot een steeds weer opschorten van betekenissen, een voortdurend uitstellen van een duidelijke samenhang.

Het verlangen van *alles zeggen* betreft een onmogelijk te vervullen verlangen, eenvoudigweg omdat een totaliseren niet mogelijk is. (DD) Wanneer men met een naar binnen gerichte blik zoekt naar het ene, stuit men op een onbegrensde veelvuldigheid. Het zoeken naar eenduidigheid leidt paradoxaal genoeg naar meerduidigheid. Het geven van exacte definities betreft een hopeloze onderneming omdat ze zoekt naar een eenduidige grond of wezen, terwijl betekenissen afhankelijk zijn van een voortdurend veranderende context. Met de tijdschorsing als

grens kunnen de dingen enkel aanschouwd worden in hun voorlopigheid, in hun telkens nog niet vastgestelde identiteit. Er is geen begin en geen eind en de richting waarop we koersen gaat nergens naartoe. (HWS) Elke poging een grens – een stilstand – aan te brengen is een artificiële en betreft een menselijke constructie om te voldoen aan de wens tot duiden en definiëren. (DD)

De filosofie heeft als doel een volledige denkbaarheid te omschrijven waarin elke 'wat is'-vraag beantwoord kan worden. Elke 'wat is'-vraag is per definitie ontologisch, omdat ze naar een *zijn* vragen. Ze zijn ook essentialistisch, omdat ze op zoek zijn naar de onveranderlijke *essentie* van iets. Bij dit bevragen wordt het samengestelde en complexe gereduceerd tot het enkelvoudige en eenvoudige en zoekt men naar bestanddelen die niet verder op te delen zijn. Deze analyse – het doorvoeren van deconstructies – is de eindeloze weg van het denken. Nooit houdt men een deel over dat ondeelbaar is. Altijd blijft er een deelbaarheid behouden en zijn de delen die gedemonteerd worden niet onveranderlijk. Het benadrukt het constructieve en destructieve karakter van

het denken: het denken scheidt en vernietigt *werkelijkheid*.

De werkelijkheid als gebeuren is eerder onbepaald of onbeslist en valt zodoende niet te situeren.³⁰

Het deconstrueren is een zoeken naar de oorsprong.

Deconstructies laten zodoende de onderlinge samenhang en het geordende karakter van alle constructies – teksten, regels, autoriteiten, axioma's, theorieën, gebouwen, artefacten – zien. Het gebeuren van de deconstructie wil aantonen dat structuren die zich als gesloten, star, zeker, standvastig en onveranderlijk presenteren, steeds enigermate open, broos, labiel, veranderbaar en historisch zijn.

Deconstructies destructureren. Het deconstrueren wijst op de limieten van totaliseren. (DD) Deconstructies destabiliseren, verstoren, en ontregelen. In de onmogelijkheid van een sluitend en stabiel systeem, schuilt de kracht van verandering en dislocatie. Het deconstrueren wijst op de mogelijkheid om alternatieve werkingen te realiseren.³¹

³⁰ Oger (2005), *Derrida, een inleiding*, p. 16-44

³¹ *Ibid.* p. 46

Het gebeuren van de deconstructie tracht de werkelijkheid in de nabijheid te brengen door te analyseren en te duiden. Taal is een middel om deze toenadering mogelijk te maken. Door te spreken, te denken en te redeneren over de werkelijkheid tracht men tot een beter verstaan van de werkelijkheid te komen. De taaltekens die daarbij ingezet worden vormen verwijzingen naar die werkelijkheid, maar *zijn* die werkelijkheid niet zelf. Het teken is substitueert voor iets dat zelf niet aanwezig is en maakt zaken aanwezig door hun symbolische representatie. Het teken betekent en dient samen te vallen met hetgeen het betekent. Dit *transcendentaal betekende* bestaat enkel vanwege de a priori aanname van een grond.³²

Derrida wijst zoets als het *transcendentaal betekende* af. Er is volgens hem slechts een eindeloos, nooit af te sluiten domein van tekens en betekenden die nooit tot een stilstand gebracht kunnen worden of in een enkel centrum geplaatst kunnen worden, eenvoudigweg omdat er altijd toekomst en subjectiviteit is. De onmogelijkheid tot samenvallen van teken en betekende betekent dat er altijd

³² Oger (2005), *Derrida, een inleiding*, p. 70

een uitstel bestaat en men nooit aan de *echte* betekenis kan geraken. In het streven naar volledige nabijheid ontglipt altijd het ding zelf, juist omdat het nabije nooit tegenwoordig en enkelvoudig kan worden. Er is enkel een spoor – zonder oorsprong of einddoel – dat we eindeloos volgen zonder op een eindterm te stoten.³³ (WTTH)

Derrida tracht taal in functie van het verlangen naar aanwezigheid te begrijpen. De vraag is wat de band is tussen het logocentrisme (het centrisch denken dat het denken over het denken centraal stelt en daardoor een voorkeur heeft voor het gesproken woord) en metafysica (als filosofie van de aanwezigheid).

Waar Heidegger meent dat de metafysica gekenmerkt wordt doordat men het verschil tussen *zijn* en *zijnde* vergeten is, meent Derrida dat de metafysica gekenmerkt wordt door een degradatie van het schrift. De stoffelijkheid van het taalteken staat namelijk scherp in contrast met de in de tijdelijkheid besloten aanwezigheid van de stem. Het gesproken woord is zo efemeer dat het

³³ Oger (2005), *Derrida, een inleiding*, p. 88

zich onmiddellijk ten voordele van de aanwezigheid van de spreker, de aangesprokene en het besprokene uitschakelt.

(DD) De klanken die de spreker met behulp van de stem produceert, doen zich plots voor, om het ogenblik daarna onmiddellijk en onherroepelijk opnieuw te verdwijnen. Het schrift lijkt te willen vaststaan, hiërarchisch te willen zijn. De stem heeft daarentegen het voorbijgaande karakter dat overeenkomt met de vergankelijkheid van de werkelijkheid. Terwijl het gesproken woord in de directe nabijheid verwijst naar het betekende, verwijst het geschreven woord op een indirecte wijze naar dit betekende.

Het woord dat geprivilegieerd wordt in het logocentrisme heeft te maken met het menselijke verlangen naar aanwezigheid en naar oorsprong. Het verlangen naar aanwezigheid – *de levende tegenwoordigheid* – zal steeds ontsnappen en kan nooit helemaal bevredigd worden.

(DBTL / WTTH) Het in de nabijheid brengen van de werkelijkheid is een doel van taal en daarom begint de deconstructie met een deconstructie van het logocentrisme. De deconstructie van het logocentrisme krijgt vorm in het verschil-denken door de werking van de *differantie* centraal

te stellen en aan te tonen.³⁴

'La différence' is het filosofische concept dat Derrida aanwendt om het onderscheid tussen gesproken en geschreven taal te analyseren. De grafische interventie die Derrida doorvoert – 'différence' schrijven als 'différance' – lijkt in eerste instantie op een triviale typefout, maar herbergt een moeilijk te doordringen gebeuren omdat de wijziging zich op verschillende manieren uit laat leggen. Het verschil tussen 'différence' en 'différance' speelt zich uitsluitend af op het vlak van de geschreven taal en is niet hoorbaar. Het verschil zwijgt. Het heeft geen stem.

'Différance' wil allereerst *niets zeggen* omdat ze per definitie niet behoort tot het domein van het spreken. 'Différance' is strikt genomen geen woord, omdat ze op onherleidbare wijze meerduidig is. 'Différance' onttrekt zich aan de plicht van het woord om een afgesloten betekenisinhoud aan te geven door middel van een strenge definitie. 'Différance' heeft geen vaste betekenisidentiteit, maar kan evenmin om het even wat betekenen. Haar niet te

³⁴ Oger (2005), *Derrida, een inleiding*, p. 71-79

duiden karakter leidt tot de onmogelijkheid van identificeren en totaliseren. 'Différance' is bovendien geen concept, omdat het verschil tussen 'e' en 'a' niet te verstaan is. 'La différance' is niet volledig te begrijpen, omdat een begrijpen een veelheid van elementen wil samenvatten, omvatten, bevatten en samenbrengen om de elementen te controleren. Ze geeft een gebeuren aan dat niet te beheersen valt.

'Différance' kent daarnaast een veelheid aan betekenissen. Ten eerste betekent 'différer' – want daarvan is 'différance' afgeleid – verschillend zijn, afwijken, ongelijk of niet-identiek-zijn. Het woord duidt zowel op een *verschil*, een onherleidbaarheid, een verscheidenheid, een andersheid, een interval dat een tussenruimte of afstand overbrugt, alsook op een *geschil* dat zich manifesteert in een strijd tussen partijen, als onenigheid of conflict.

Ten tweede betekent 'différer' ook het proces van uitstellen of vertragen van een voltooiing, het inlassen van een omweg om de vervulling van een verlangen op te schorten, wachten tot de tijd rijp is, een omhaal maken, iets op de lange baan schuiven. Kortom; manoeuvres om de tijd

te rekken.

Het substantief 'différance' duidt een beweging aan: het proces van opschorten naar een later tijdstip en het onophoudelijk produceren van verschillen. Het gaat om een gebeuren dat zich nog niet heeft vastgelegd in een eindresultaat. Ze richt haar aandacht enerzijds op temporisatie, het telkens opnieuw verschuiven naar een toekomstig tijdstip, en anderzijds op dat van verruimtelijking, het tot stand brengen van steeds andere constellaties van verschillen. Ze stelt zich neutraal op en blijft onbeslist door zich te onttrekken aan het innemen van een actieve of passieve rol.³⁵

Met zijn verschil-denken probeert Derrida een problematiek uit te werken die ontsnapt aan het dubbele euvel van teleologie (denken vanuit een doel) en archeologie (denken vanuit een oorsprong). Denken vanuit een doel impliceert immers een uiteindelijk bereik, terwijl dit verlangen naar aanwezigheid nooit ingewilligd kan worden en altijd op afstand blijft. Derrida tracht een dergelijke teleologie en

³⁵ Oger (2005), *Derrida, een inleiding*, p. 78-83

archeologie te ontkennen omdat dit volgens hem foutieve veronderstellingen zijn. Hij levert kritiek op een filosofie van de aanwezigheid en van een laatste oorsprong. Deze kritiek voert hij door vanuit een problematiek van het onophoudelijk opschorten naar een later tijdstip, een gebeuren zonder eindpunt. Derrida wil een strategie neerzetten die geen doelgerichtheid heeft. Maar hoe kunnen we niet gericht zijn?

Het proces van verlangen naar volledige presentie van de werkelijkheid, dient onophoudelijk door te gaan. (DBTL / DD / WTH) Het uitstellen van het aanwezig worden van een zo groot mogelijke nabijheid is een beweging zonder eindpunt, een beweging die nooit ergens tot rust komt. Het proces van onophoudelijk opgeschorte aanwezigheid kan voortkomen uit een verlangen naar iets, vrees voor iets of voor een ambigu gebeuren van een gelijktijdig aantrekken en afstoten. Hetgeen waar de begeerte vandaan komt is net zo onbekend en onkenbaar als hetgeen waarnaar de begeerte leidt. Wanneer het verlangen bevredigd zou worden zou elke begeerte volledig wegvallen en deze begeerte zelfs onmogelijk maken. Wanneer begeerte

en doel zouden samenvallen, heffen ze zichzelf op. Met het verlangen naar nabijheid is daarom gelijktijdig een tegengesteld verlangen verbonden: een verlangen naar afstand. Deze oorlog tussen deze aan elkaar tegengestelde begrippen is inherent aan het leven. Met de ene hand doet hij wat hij met de andere hand ongedaan wil maken.³⁶

I can't get no.

Dit proces van uitstellen impliceert een toekomstgerichte levensvisie, een toekomst die nooit toekomt. (DD / WTTH)

Door van het opschorten een mogelijkheidsvoorwaarde te maken waaruit betekenissen kunnen voortkomen, maakt hij er onvermijdelijk een grond van. Het is lastig te bedenken dat er een proces gaande is, zonder voor te stellen dat dit proces door iets wordt gestuurd en zonder te veronderstellen dat dit proces ergens naar leidt. Het is haast onmogelijk om bij het proces van opschorten geen universele eenheid te vooronderstellen die zich vervolgens in een veelheid van particuliere elementen en verschillen opsplijt.³⁷

³⁶ Oger (2005), *Derrida, een inleiding*, p. 83-95

³⁷ *Ibid.* p. 99-105

Het is moeilijk om te ontkomen aan een denken zonder oorsprong. In het ontkennen van een grond of doel, ontsluit zich de noodzaak van het gebruik van metaforiek waarin toch een gronding wordt gesuggereerd. De metafoor is bij uitstek geschikt om dit dubbele euvel aan te geven, vanwege haar verbindende en tegelijkertijd onderscheidende karakter dat meerdere interpretaties toelaat.

METAFOOR

ALS WE NIET KUNNEN ZEGGEN WAT WE ZEGGEN WILLEN

Met het vocabulaire dat we hanteren kunnen we over het algemeen alleen zaken duiden waarmee we reeds vertrouwd zijn. Taal is soms ontoereikend om bepaalde gevoelens of ervaringen uit te drukken. Wanneer de directe taal tekort schiet, biedt de metafoor een mogelijke uitkomst. De metafoor creëert via een omweg nieuwe betekenis door twee termen in wisselwerking met elkaar te laten treden. Dat wat onzegbaar is wil de metafoor toch zeggen. Zij doet dat door een omtrekkende beweging te maken. De metafoor biedt een mogelijk antwoord om toch op de een of andere manier te zeggen wat we zeggen willen als we niet rechtstreeks kunnen zeggen wat we zeggen willen (dan hadden we het immers *gewoon* kunnen zeggen). De metafoor zoekt een *andere* wijze om iets uit te drukken en is daarmee een middel dat aanzet tot creatief denken.

Wanneer er geen letterlijke equivalent voorhanden is, kunnen woorden uit een bepaald domein van de taal overgedragen worden op een ander domein waarin ze normaal gesproken niet gebruikt worden. Een metafoor brengt gelijkenis te midden van het ongelijke. Domeinen die in het gewone taalgebruik op logische afstand staan, worden middels de metafoor overbrugd. De metafoor bewerkstelligt nieuwe verbindingen die daarvoor afwezig waren. Een fenomeen wordt dan gezien en begrepen in termen van een ander domein.

Volgens de Franse filosoof Paul Ricoeur geeft de *nieuwe* gelijkenis die aan het licht wordt gebracht middels de metafoor ons *meer* te denken.³⁸ In de metafoor wordt het onbekende beschreven in termen van het bekende. Niet alleen leidt de *nieuwe* vergelijking tot *nieuwe* inzichten en dus naar *nieuwe* betekenissen op de werkelijkheid, maar ook de blik op het vertrouwde domein waarop de vergelijking is gebaseerd verandert door dit *nieuwe* gebruik. De afwijking van het normale taalgebruik brengt plotseling een *nieuwe* gelijkenis aan het licht tussen het domein waaraan de

³⁸ Van der Heiden, (2005), *Innovatie en 'usure' – de metafoor bij Ricoeur en Derrida*, p.1

metafoor ontleend is en het domein waarop de metafoor wordt toegepast. Plots blijkt het vertrouwde *anders* te zijn – door tussenkomst met iets onvertrouws – doordat het geladen is met *nieuwe* betekenis. Een metafoor moet vertrouwd genoeg zijn om het *nieuwe* te herkennen, zonder dat zij onmiddellijk geduid kan worden. Door het vanzelfsprekende en vreemde te combineren kan de metafoor telkens *nieuwe* inzichten genereren over het leven. De metafoor kan ons helpen de wijze waarop we denken dat de wereld georganiseerd is te doorbreken. Zodoende kunnen we ons onttrekken aan de geconditioneerde blik waarmee we de wereld bekijken en leren we de wereld met een andere blik te bekijken. (LO) Een metafoor maakt een *nieuwe* visie op de werkelijkheid mogelijk.³⁹

De twee gebieden waarnaar wordt gerefereerd in de metafoor worden niet aan elkaar gelijkgesteld, maar er vindt een spel plaats met gelijkenissen en verschillen waardoor het veld van betekenissen verrijkt wordt. Dit spel van

³⁹ Reijmerink (2010), *De dood van de dichter, dat is de geboorte van de lezer, over wat teksten tot poëzie maakt*, p. 5

identiteit en differentie komt tot uiting in de interpretatie die men aan een metafoor toekent. De metafoor toont dat twee domeinen die vreemd leken in onze taal, toch bijeen horen. De gelijkenis van de metafoor leidt niet tot een samenvallen van overeenkomsten en verschillen. De betekenis die een metafoor genereert kan nooit uitgelegd worden in een begrip. Elke betekenisgeving blijft ontoereikend, omdat de betekenis juist ligt in de wijze waarop deze getoond wordt en niet in de wijze waarop deze wordt uitgelegd. De ware betekenis komt zodoende nooit tot een absoluut eindpunt. (DD) Het spel van betekenisgeving is een eindeloos, niet tot voltooiing te brengen proces.

Het telkens *anders* kunnen uitleggen van de metafoor leidt tot telkens *andere* betekenissen waardoor de gelijkenis die in de metafoor uitgedrukt wordt niet uitgelegd kan worden in een begrip. De metafoor geeft altijd meer begrippen te denken. De metafoor kenmerkt zich juist door zijn omtrekkende beweging door zich voortdurend te onttrekken aan een duidelijk terrein aan overeenkomsten en verschillen. Dit veld van betekenisgeving kent geen verzadiging. Nooit raakt het uitgeput. Dit impliceert dat de

gelijkenis als levend spel van identiteit en differentie nooit gelijkgesteld kan worden aan een verzameling van overeenkomsten en verschillen tussen de twee domeinen die in de metafoor bijeengebracht worden.⁴⁰ We moeten de vergelijkingen die voortkomen uit dit spel voortdurend laten wisselen, want geen enkele vergelijking kan ons lange tijd van dienst zijn. Ook de betekenis van het spel kan niet gevat worden in een eenduidige uitleg.⁴¹

En daardoor zeggen we nog steeds niet wat we zeggen willen. Dat blijkt alleen al uit het feit dat we metaforen nodig hebben om het verschijnsel metafoor uit te leggen.

Wanneer we een fenomeen willen duiden met een metafoor, ontglipt voortdurend de kans het fenomeen in zijn geheel te duiden. Er is immers een metafoor nodig en dat impliceert dat er altijd een verschuiving is tussen het ding waarnaar men refereert en de referent. Er zijn altijd aspecten die aan het zicht onttrokken blijven omdat onze aandacht gevestigd is op één mogelijke vergelijking. (LO) Alle andere

⁴⁰ Van der Heiden, (2005), *Innovatie en 'usure' – de metafoor bij Ricoeur en Derrida*, p.2-3

⁴¹ Mazel (2006), *Metaforen in beeld*, p. 7

opties zijn slechts op latente wijze aanwezig in de zin dat we slechts beseft – maar geen weet – hebben van mogelijke andere opties. We zitten er zodoende altijd naast. Dit brengt met zich mee dat er voortdurend de mogelijkheid bestaat dat er anders gedacht kan worden over een bepaald fenomeen dan enkel hetgeen waartoe de metafoor uitnodigt. Er is altijd de optie van een andere metafoor.

Ondanks het meerduidige karakter van metaforen laten ze ons onwillekeurig in een bepaalde richting wijzen. De metafoor geeft ruimte aan de verbeelding om het spel van betekenisgeving mogelijk te maken, maar beperkt tegelijkertijd deze speelruimte door de gegeven speelelementen.

*Want de enige verborgen zin der dingen
Is dat ze geen enkele verborgen zin hebben.
Het is vreemder dan alles wat vreemd is,
Vreemder dan de dromen van alle dichters
En de gedachten van alle filosofen,
Dat de dingen werkelijk zijn wat ze lijken te zijn
En dat er niets te begrijpen valt.⁴²*

⁴² Pessoa (1978), *Gedichten*, vertaling August Willemsen, gedicht zoals geciteerd in De Boer en Steenhuis (2011), *Denken over dichten, hartstocht en rede komen in contact*, p. 255

POËZIE

HET MAKEN VAN EEN OMWEG IS WELLICHT
EEN DIRECTERE WIJZE OM AAN TE KOMEN
WAAR WE REEDS WAREN

Analyse en rede zijn in staat de reeds bekende werkelijkheid te duiden en er vorm aan te geven. Zij slagen er echter niet in te vatten wat niet te controleren is. Voor de bevindelijkheid van de mens – zijn muziek, gemoed, verlangen, onrust, angst, drift, droom, verdriet, betrokkenheid, zinloosheid – is in de rationele werkelijkheid geen plaats. Wanneer taal abstracties formuleert en daardoor ontsnapt aan de menselijke ervaring – aan vlees, hartstocht en geweld – verliest de taal haar realiteitszin en haar betrokkenheid bij de wereld. 'Wie zich afwendt van de wereld vervalt in bloedeloze abstracties.'⁴³ Wanneer denken in abstracte concepten geen binding heeft met de fenomenale werkelijkheid, heeft dit denken geen zin. De filosofie heeft poëzie nodig, want een filosofie zonder

⁴³ Bernlef (2010), *De tweede ruimte, over poëzie*, p. 87

wereldbeeld is volstrekt zinloos.

Denken over het bestaan kan niet los van de mens gezien worden. De mens maakt zelf onderdeel uit van hetgeen waar hij zicht op heeft. Door zijn beperkt zicht kan hij niet echt vertrouwen op zijn eigen waarneming en waardeoordeel. Naarmate onze kennis toeneemt, groeit eveneens het besef dat het deel dat voor ons onbekend is groter is dan hetgeen waarmee we denken vertrouwd te zijn. Het deel dat buiten onze horizon valt is altijd groter dan het deel dat er binnen valt. (HTL / WTTH) Er is altijd meer af- dan aanwezig. Om beter zicht te krijgen, moet de mens daarom niet alleen zijn vermogen tot redeneren verfijnen, maar ook zorgen voor een goede *antenne*.⁴⁴ In de poëzie wordt iets blootgelegd dat anders aan het zicht onttrokken blijft.

De werkelijkheid die door poëzie opgeroepen wordt is geen andere, tweede werkelijkheid die naast de eerste *reële* werkelijkheid bestaat. Poëzie en filosofie gaan over dezelfde wereld maar op een andere manier.⁴⁵ Poëzie

⁴⁴ De Boer en Steenhuis (2011), *Denken over dichten, hartstocht en rede komen in contact*, p. 250

⁴⁵ Ibid. p. 233

omsluit aspecten van de menselijke werkelijkheid die met behulp van de wetenschap, de normale taal of de filosofie niet ontsloten kunnen worden.⁴⁶ Ervaringen kunnen immers niet gemeten worden. De filosofie en de poëzie gebruiken verschillende wijzen om de werkelijkheid te ontsluiten. De werkelijkheid wordt zodoende in een gevarieerde ervaring onthuld en op andere wijze gezien. (LO) Gezien de werkelijkheid niet bestaat buiten onze waarneming en bevindelijkheid om, verandert deze andere zienswijze ook de werkelijkheid. De poëzie ontsluit een werkelijkheid binnen de horizon van de eigen ervaring. Volgens Ricoeur moet een levende metafoor een basis hebben in de ervaring, hoe verschillend de vergeleken zaken verder ook mogen zijn.⁴⁷ De poëzie komt op voor de realiteit van onze ervaringen.⁴⁸

De metafoor biedt de mogelijkheid het alledaagse op andere wijze te zien en zaken die op het eerste gezicht niets met elkaar van doen lijken te hebben toch op de een of

⁴⁶ Reijmerink (2010), *De dood van de dichter, dat is de geboorte van de lezer, over wat teksten tot poëzie maakt*, p. 3

⁴⁷ De Boer en Steenhuis (2011), *Denken over dichten, hartstocht en rede komen in contact*, p. 181

⁴⁸ Ibid. p. 253

andere manier met elkaar te verbinden. Een metafoor verhoudt zich op poëtische wijze tot de werkelijkheid en is daardoor in staat om het abstracte met het concrete te verbinden. De metafoor is in staat iets te ontsluiten waarvan het beseft nog nooit echt doorgedrongen is. De metafoor biedt een telkens wisselend perspectief op de werkelijkheid. (LO) Het wisselende perspectief leert niet *iets nieuws* te zien, maar *nieuw zien*.⁴⁹ Elk jargon biedt een andere kijk op dezelfde werkelijkheid.

Taal ontsluit werkelijkheid. Waar woorden voornamelijk een bewerende functie hebben, heeft de taal van de poëzie eerder een evocerende functie.⁵⁰ Waar de rede zich op afstandelijke wijze tot de werkelijkheid verhoudt door gebruik te maken van duidende woorden, wil de poëzie zich op directe wijze tot het leven verhouden door juist van onrechtstreeks taalgebruik gebruik te maken. Paradoxaal genoeg is de poëzie juist door deze omweg te maken in staat veel directer te zeggen wat zij zeggen wil. Ricoeur noemde de metafoor een lens waardoor je beter ziet wat er aan de

⁴⁹ De Boer en Steenhuis (2011), *Denken over dichten, hartstocht en rede komen in contact*, p. 191

⁵⁰ Ibid. p. 228

hand is dan in gewone taal.⁵¹ Elke literatuur die woorden gebruikt reikt door die woorden heen naar een werkelijkheid en grijpt in de wereld in. Ingrijpen is veranderen en zo kan worden gezegd dat we denken en schrijven om de wereld te veranderen.⁵²

⁵¹ De Boer en Steenhuis (2011), *Denken over dichten, hartstocht en rede komen in contact*, p. 250

⁵² Verhoeven, (1999), *Inleiding tot de verwondering*, p. 156

PROCES

VOORTDURENDE OPSCHORTING

De verwondering over het zo-zijn van een ding wordt in beweging gebracht door de mogelijkheid van een telkens anders-zijn. De toevalligheid van het constateerbare zo-zijn is niet kleiner dan die van een denkbaar anders-zijn.

Wanneer die toevalligheid of onwaarschijnlijkheid wordt ontdekt, houdt alle vanzelfsprekendheid op en begint de verwondering. Deze beweging is oneindig, omdat het *andere* zich aan een beschrijving onttrekt en zodoende volstrekt onbepaald blijft. De zekerheid dat alles altijd anders kan zijn, veronderstelt dat er telkens iets anders mogelijk is. Er is niet slechts één wijze mogelijk. Er zijn vele mogelijkheden. De beweging van het denken speelt zich af tussen het zo-zijn en het mogelijk anders-zijn van de dingen. Het zijn van de dingen is onuitputtelijk. Het *zijn* is de oneindig uitgestelde eindterm van de kennis.⁵³

⁵³ Verhoeven, (1999), *Inleiding tot de verwondering*, p. 20

Het *zijn* is een abstractie waaraan men nooit geraken kan. Het is de uitgestelde identiteit van de dingen. Zij is niet de uitdrukking van wat wordt gekend, maar juist van wat in de kennis nog niet wordt gekend, maar voor een eindeloze progressie van het kennen gereserveerd wordt. Elk toenemen van kennis over de dingen onthult meer mogelijkheden waardoor we meer bewust worden van onze onwetendheid. De activiteit van het denken levert een telkens andere blik op de werkelijkheid. (LO) In de verwondering omtrent de mogelijkheid van een telkens anders-zijn staan de zaken open, als in een toestand van onwetendheid. Een toestand die veel *werkelijker* is dan een gedefinieerde staat. De identiteit van de dingen is voortdurend onvolledig. (DD) Er is een oneindige progressie mogelijk.

Het besef dat er geen eindtermen bereikt kunnen worden, neemt het verlangen en de noodzakelijkheid van het formuleren van abstracties niet weg. Een abstractie kan enkel bestaan wanneer de onmiddellijke identiteit van het concrete wordt ontkend en door aan te nemen dat in de abstractie een duidelijk geformuleerde identiteit bereikt kan

worden, een identiteit die onbereikbaar is. Abstracties zijn eindtermen waaraan men niet geraken kan. Zij bestaan niet, maar worden geponeerd als een mogelijkheid om het denkproces in beweging te houden.

De onmogelijkheid zaken te duiden leidt tot een catastrofe in de filosofie. De filosofie kan niet meer de zekerheid bieden dat zij juist is. De filosofie is in staat om een gestructureerd schema te ontwerpen, waarbinnen men kan noemen en duiden, maar waarover geen uitsluitel gegeven kan worden. Een uitspraak is slechts waar totdat men de zin met een punt afsluit. Daarna kan de gedane uitspraak direct in twijfel getrokken worden. (DD)

De filosofie is de spanning tussen het opwerpen enerzijds en het ontkennen anderzijds. Voor haar is er geen uitweg. Daarom wil men in de wijsbegeerte het weten zo lang mogelijk uitstellen, omdat men rekening houdt met de feilbaarheid van het verlangen de zaken een finaal bestaan toe te kennen. Omdat er geen eindstreep is. Omdat er geen finaliteit is die bereikt kan worden. Omdat er geen absolutie is in geen enkele zin.

Mens en wereld zijn geen gescheiden onderdelen die los van elkaar bekeken kunnen worden. De vaststelling van de dualiteit tussen bestaan en denken is geen vastlegging, maar een dynamisch principe, een dialectisch motief dat het denken mogelijk maakt. Deze elementen zijn met elkaar verweven en bevinden zich in een voortdurend proces van verandering en onderlinge doordringing.⁵⁴ Het betreft een circulaire beweging waarin een voortdurend opschorten en uitstellen plaatsheeft. (DD / WTH) In het uitstel zetelt een principiële openheid voor het andere, een weigering om aan wat dan ook een definitieve identiteit toe te kennen. Alles is anders. Leven in het uitstel biedt de mogelijkheid het onverwachte en onbekende toe te laten. Het uitstel heeft een voorlopig karakter. Het karakter van vandaag. Morgen is een open project.

Leven is wonen in het uitstel en dus een afwijzen van elke verabsolutering.⁵⁵ Leven is de beweging van het onderweg zijn zelf. In plaats van een activiteit die gericht is op hebben, bezitten en voltooien, gaat het in de verwondering

⁵⁴ Bernlef (2010), *De tweede ruimte, over poëzie*, p. 25

⁵⁵ Verhoeven, (1999), *Inleiding tot de verwondering*, p. 102

om bewegen, betrachten, vragen, verder zien, herbekijken, anders zien en niets uitsluiten. De langzaamheid en het vertragen van de beweging is het aannemen van een afwachtende en verwonderde houding tegenover de dingen. In het opschorten krijgt de wereld zijn betekenis.

Het leven is toevallig. Wie controle wil uitoefenen, verliest de essentie van het leven uit het oog: het toeval en het onverwachte.⁵⁶ Om daar tegen te kunnen hebben we alle banaliteiten hard nodig. We moeten vertrouwen op onze alledaagse oppervlakkige inschattingen en onszelf trainen om vertrouwen te hebben in onze verworven inzichten, ook al weten we dat deze niet noodzakelijk juist of absoluut zijn.

⁵⁶ Jensen (2011), *Echte vrienden*, p. 12

SPEL

ONVOLLEDIGHEID NODIGT UIT TOT SPELEN

Iets is nooit voor 100% waar of onwaar, volledig aanwezig of afwezig, geheel zichtbaar of onzichtbaar, per definitie het ene of het andere of uitsluitend concreet of abstract. Het inzicht in de werkelijkheid kan nooit totaal zijn. Niet alles is kenbaar. De grenzen van onze taal kunnen onmogelijk overschreden worden en we moeten daarom de beperkingen van taal en van het menselijk kennen aanvaarden. We kunnen niet spreken buiten onze ervaring om. De grens van de ervaring is de grens van de taal. De grens van onze taal is de grens van de wereld. Iets dat onkenbaar is, kan onmogelijk talig uitgedrukt worden. Telkens wanneer we trachten te spreken over de essentie van de wereld, vertellen we onzin.⁵⁷ We praten onzin als we iets metafysisch trachten te zeggen, omdat de begrippen uit het metafysische discours niet gedefinieerd kunnen worden. Wat onzegbaar is valt hoe

⁵⁷ Vanhoucke (1998), *Ludwig Wittgenstein: profeet van het logisch-positivisme of filosoof van de negatieve theologie?*, p. 2

dan ook niet uit te spreken.

Het besef dat het bereiken van een eindterm onmogelijk is, moet niet negatief uitgelegd worden door het verlangen ernaar uit te sluiten. Het onbereikbare van een eindterm dient gezien te worden als vruchtbare grond om *verder* te komen door alle mogelijke opties open te houden. Het denken is een spel met mogelijkheden waarin elk antwoord een nieuwe vraag oproept. Wanneer alles kenbaar zou zijn, zou het spel ten einde zijn. Onvolledigheid nodigt uit tot spelen. (HTL) De frictie tussen het tastbare en het denkbare schept ruimte rondom het denken en maakt een telkens wisselende kijk op de werkelijkheid mogelijk. De ruimte van het spel is de ruimte van het uitstel en de mogelijkheid tot telkens anders-zijn. De beweging van dit uitstellen maakt het mogelijk om het mentale en het fenomenale met elkaar te verbinden. (LO)

De tegenstelling tussen een toestand en een beweging daarvan weg – de ontkenning daarvan – staat in functie van het dialectische spel met de werkelijkheid. Deze *in-between* situaties bieden een ruimte waarin gespeeld kan worden, van perspectief gewisseld kan worden, waar

mogelijkheden open liggen en waar toevalligheden verwelkomd worden. De bedoeling van het spel is om in het *tussen* te verblijven. Het betreft de telkens in het tussen gelegen opties die geen eenduidigheid kennen. Het kan altijd anders zijn. In plaats van het naar binnen gericht zijn op één ding, bestaat er een scala aan mogelijkheden waarop men gericht zou kunnen zijn. Er is geen wezen, er is enkel een telkens weer ergens anders zijn. Men is daardoor altijd iets aan het missen. Wanneer men het ene doet, doet men altijd een heel aantal andere dingen niet. In het spel is oog voor deze toevalligheden waaruit de werkelijkheid bestaat.

*het beseft dat de 'zijnden' die werkelijk in mij aanwezig zijn
een stuk banaler zijn dan ik mezelf voorhield / de tastbare
wereld waarin ik me bevind, heeft niet zoveel te maken met
mijn innerlijke beleving / ik vroeg me af wat 'aanwezig zijn'
betekent / every morning / 100%*

PLAN

ALS IK LOSLAAT WAT NIET VAST TE
HOUDEN IS, OMARM IK ALLES

Nog steeds heb ik het gevoel dat er wat komen gaat. Dat er nog een deel ontbreekt. Dat niet alles gezegd is. 'Wat leeft en groeit is nooit 'af'.⁵⁸ Want een einde bestaat niet. Het eindigt nooit. Er is geen punt dat bereikt kan worden.

Waarnemen en denken zijn vermogens die in het oneindige kunnen voortduren. Achter elke horizon verschijnt een nieuwe horizon. (WTH) Daarom sluit ik niet af met een besluit, maar met een plan.

Metaforen zijn in staat om de brug te slaan tussen het zichtbare en het denkbare, tussen het tastbare en het mentale, tussen het concrete en het abstracte, tussen het fenomenale en het noumenale, tussen banaliteiten en concepten. Ik wil graag in dit *tussen* verblijven, als in het tussen van een breuk.

⁵⁸ Heidegger (2009), *Zijn en Tijd*, p. 559

Het lijkt me onmogelijk om werkelijk iets nieuws te maken, of te denken. Ik kan enkel werken met hetgeen reeds voorhanden is. De wijze waarop iets zichtbaar gemaakt wordt kan echter wel degelijk een nieuw perspectief op de bestaande werkelijkheid veroorzaken. Het gaat er om zoveel mogelijk spelmogelijkheden te ontdekken in hetgeen er reeds is. De metafoor is de vertaling die nieuwe verbindingen mogelijk maakt. De aandacht is dan niet gevestigd op het wat, maar op het hoe. Een onmiddellijkheid is essentieel om het vanzelfsprekende te herkennen en het vreemde is noodzakelijk om het nieuwe zicht op de bestaande werkelijkheid mogelijk te maken.

In plaats te verlangen naar het *ene*, wil ik het *vele*. Ik wens te spelen met de contrasten die in mij aanwezig zijn. Ik wil open staan voor het vele dat er is om het nieuwe daarin te kunnen zien.

Het besef dat niets daadwerkelijk te duiden is, neemt het verlangen naar vatten en bevatten niet weg. Er is altijd de illusie dat het *wel* kan. En daarom moet ik de poging blijven wagen.

Als ik loslaat wat niet vast te houden is, omarm ik alles. Ik weet me nog steeds geen houding te geven. Maar ik ben in staat tot spelen. En dan kan ik toch zeggen wat ik niet zeggen kan.

Onwillekeurig heb ik dan toch een grond ontdekt.

Het is tijd om buiten de tijd te gaan spelen.

BRONNEN

BERNLEF J. (2010), *De tweede ruimte, over poëzie*, Amsterdam – Antwerpen, Em. Querido's Uitgeverij BV, 144 p.

BOER, T. DE & STEENHUIS, P. (2011), *Denken over dichten, hartstocht en rede komen in contact*, Rotterdam, Uitgeverij Lemniscaat BV, 261 p.

HEIDEGGER, M. (2009 [1927]), *Zijn en Tijd*, vertaald en van een nawoord voorzien door Mark Wildschut, Nijmegen, Uitgeverij Sun, 559 p.

HEIDEN, G. VAN DER (2005), *Innovatie en 'usure' – de metafoor bij Ricoeur en Derrida*, essay, 4 p. Geraadpleegd op 7 mei 2012,

<http://repub.eur.nl/res/pub/7085/VanderHeiden.pdf>

JENSEN, S. (2011), *Echte vrienden*, Rotterdam, Uitgeverij Lemniscaat BV, 122 p.

MAZEL, A. (2006), *Metaforen in beeld*, essay, 36 p.

Geraadpleegd op 7 mei 2012,

http://www.antoniamazel.nl/wpcontent/uploads/2009/08/met_aforen_in_beeld_tm.pdf

- OGER, E. (2005), *Derrida, een inleiding*, Kapellen, Uitgeverij Pelckmans / Klement, 216 p.
- REIJMERINK, J. (2010), *De dood van de dichter, dat is de geboorte van de lezer, over wat teksten tot poëzie maakt*, essay, 7 p. Geraadpleegd op 24 februari 2011, http://www.antiquariaatgorcum.nl/archief_salon/pdf/gorcum_lezing4.pdf
- SIMON, C. (2011), *En toen wisten we alles, een pleidooi voor oppervlakkigheid*, Amsterdam, Uitgeverij Ambo, 179 p.
- SLUIS, J. VAN (2009 [1998]), *Leeswijzer bij Zijn en Tijd van Martin Heidegger*, Best, Uitgeverij Damon BV, 128 p.
- VANHOUCKE, P. (1998), *Ludwig Wittgenstein: profeet van het logisch-positivisme of filosoof van de negatieve theologie?*, essay, 10 p. Geraadpleegd op 24 februari 2011, http://www.librarian.be/pdf/ludwig_1.pdf
- VERHOEVEN, C. (1999 [1967]), *Inleiding tot de verwondering*, Best, Uitgeverij Damon BV, 189 p.

